

Կ Ր Թ Ա Ր Ա Ն

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Օ Ր Ե Ա Յ

ԳՐԱԿԱՆ , ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

Խմբագրութեամբ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ՍԱՆՈՒՅ

ԱՐՏՕՆԱՏԷՐ

Պ . Ա Տ Ր Ո Ւ Ն Ի

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ — ԹԻԻ 7—8

1888 ՅՈՒԼԻՍ—ՕԴՈՍՏՈՍ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Աղուեսն ծպտեալ — Առալ (Գ. Վ.) . — Տանս շուրջ . Բ.
(***). — Առողջաբանական տեսութիւն մը (...Ն.). —
Մեծամեծ գիւտը (Լ. Տ.). — Թաղման հանդէսը . — Այլ եւ
այլք : —

Նաւուն մասունք — Առալ (Գ. Վ.) . — Խոհեր ընդ յուս-
նով (Ա.) . — Ծարաւն յագեցնելու եղանակն (Բ.) Լուսին եւ
իւր ազդեցութիւնն հիւանդութեանց վրայ (Գ.) Մի քանի
խօսք . — Այլ եւ այլք : —

Կ . Պ Ո Լ Ի Ս

ՏՊԱԳՐ . ՆՇԱՆ Կ . ՊԵՐՊԷՐԵԱՆ

1888

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

श्रीमद्भगवद्गीता

अध्यायः प्रथमः

अर्जुनसंवादनम्

अर्जुन उवाच

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुतसः

मामकां पाण्डुपुत्रो दृष्ट्वा तु पाण्डुनाम्

सर्वदण्डैर्बभूवुः पाण्डुपुत्रो द्रुपदपुत्रः

समवेता कुरुक्षेत्रे समवेता युयुतसः

मामकां पाण्डुपुत्रो दृष्ट्वा तु पाण्डुनाम्

ՊԱՅՄԱՆՔ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Մայրաքաղաքիս համար տարեկան կանխիկ դշ .	12
Գաւառաց » » » »	15

ՄԷՆ մի բերրն ձեռքէ կը վաճառուի ի Պոլիս , Պահճէ
զաբու , ջրավաճառ Պօղոս եւ Յակոբ աղայից խա-
նութները , նաեւ գրավաճառ եւ քրթավաճառ Պ .
Զարին Թարսեանի քով , ի գին փրյ . 50

Գաւառներէն դրամի տեղ նամակադրոշմ եւս կ'ընդունուի :

Նամակ կամ ո եւ ի գրութիւն պետք է ուղղել առ
Խմբագրութիւն Կրթարան Հանդիսի , Պերպէրեան տպարան ,
Էսկի Ջապրիէ ճաւտեսի , քիւ 63, ի Պոլիս :

Թղթատարի ծախքը չվճարուած նամակ չընդունուիր :

Կ Ր Թ Ա Ր Ա Ն

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Օ Ր Ե Ա Յ

ԳՐԱԿԱՆ, ԴԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՏԱՐԻ Ա .

1888

ՅՈՒԼԻՍ

Ա Ղ Ո Ւ Է Ս Ն Ծ Պ Տ Ե Ա Ն

Ա Ռ Ա Կ

Աղուէս մի խելօր , խոհեմ , խմաստուն ,
Ընդ երկար ծառայ՝ պալատն առիւծուն ,
Զգգուած զեղծմունքէ , աշխարհէ զբզուած ,
Զի չէին յարգ տար իւր բարձր արժանեաց ,
Մըտաղբէ լինել մի մտնք աբեղայ
Քաշուիլ աշխարհէս ուր հանգիստ չը կայ :
Գտնէ միջոց մը , խոյս տայ նոյն հետայն ,
Կը դիմէ յանտառն , իւր վայր ծընընդեան .
Փափկասուն եւ յոյլ , կակուղ անկողին
Պառկող մեր աղուէս ի վերայ յարդին
Անտրտունջ անձայն վարժի անսռաղ՝
Անցաւոր փառացն չըսելով աւաղ :
Այն տեղեր կ'ապրէր այլ աղուէս վարպետ
Քաջ հաւահըմայ , քուրմ մի խորագետ .
Բիւր քայլ հեռուէն ուխտի նմա զային՝
Զարերն ի բարի դարձնել ի հարկին :
Ամենուն խրատ տայր , խրատ օգտակար ,
Շատերըն բռժէր , ցոյց տայր դեղ եւ ճար :

Մեր դասալիքն էւս իւր բարեկամի
կը փութայ դիմել ի հարց պատգամի :
Ծերունին նորա երկար տրտունջներ
լըսելով այսպէս նշմա պատուիրէր .

- « Վերջերքս այս տեղ մեծ արջ մը մեռաւ ,
« Որ ինձ կըտակած էր ժամանակաւ
« Իւր բոլոր ինջքն . նորա այս մորթն ալ
« Ինձ անկ է . ա՛ն, գայն . դադրեցուր քո լալ :
« Լաւ մը փաթընէ , զի ոջ ոք տեսնայ
« Քա նախկին մորթն էւ պալատ գընա՛ : » —
Աղուէս կատարեց քըրմին այս պատուիր .
Ազած արջոյն մորթ՝ արքունիք մտներ :
Ո՛ր այն առաջին իւր ըստօրնութիւն .
Ամէնքն պատուէին սլատուով գերագոյն .
Բարձր արօռ ըզնա կը նստուցնէին ,
Եւ շատեր դնէին ի ծունր իւր առջին :
Աղուէս հասկցաւ քէ գեղուն հանճարէ
Արտաքին տեսքն բիւր անգամ վեր է :
Նաարէտին Հոճան հագնելով մուշտակ՝
Ի խնճոյս նստաւ բարձր գահաւորակ :

Անտիպ առակներ

Գ . Վ .

ՏԱՆՍ ՇՈՒՐՋԸ

Բ .

Այն մենութեան մէջ , ուր հաճելի էր ինձ անցնել ամրան
երեկոյներն , երբ առօրեայ մտաւոր և մարմնաւոր աշխա-
տութիւններէս վաստակարեկ և խոնջեալ տուն կը դառնայի ,
մերթ ընդ մերթ կը խորհէի թէ ի՞նչ պիտի լինէր արդեօք

վախճանն այս մարտին զոր ընդ միշտ կը մղեմք, թէ ե՞րբ արդեօք վերջ պիտի գտնէին այս տառապանք զոր կը կրեմք առ սէր ապրելու: Կը խորհէի դարձեալ թէ մարդկային կենաց նպատակն ուտել, խմել, աշխատիլ, ննջել և ի վերջոյ մեռնիլ չէր կրնար լինել, ինչպէս կը կարծեն նիւթապաշտք և հաւատալ կը կեղծեն մեր հարուստներէն մի քանին որք զուրկ գոլով բանական միտքէ մը և զգայուն սրտէ մը՝ առ այնս միայն յաշխարհ եկած են գողցես: Յետ երկարատեւ պայքարի մը՝ զոր երկու տարբեր կարծիքներ կը մղէին, կըրնայի ի վերջէ գաղափարել այն վսեմ նպատակն առ որ ծընած է մարդ էակն, և կը նախընտրէի ինչպէս ամէն ոք, կենաց այս դժուարութեանց հանդէպ, ըստ հուշակաւոր բարոյաբանի մը, տառապիլ քան մեռնիլ: Նոյն միջոցին ակնարկ մը ձգելով մարդկութեան վրայ կը տեսնէի թէ որպիսի ձգտումներ կը լինին կենաց այդ սակաւօրեայ և վաղանցուկ տեւողութեան մէջ տիրանալու երջանկութեան: Ուսմանք՝ հարստութեամբ, կէսք՝ լուծութեամբ, այլք՝ անիրաւութեամբ, և սակաւք՝ պատուով և աշխատութեամբ: Եւ, զուր ջանքեր, զուր վաստակ, զի ժամն կը հնչէր և ի դերեւ կը հանէր ամէն միջոց ապօրէն կամ պատուաւոր: Բարձր յարկերն կը խոնարհէին և խոնարհ յարկեր կը բարձրանային, գոռոզ գլուխներ կը հակէին և համեստ ձեռներ կ'իշխէին: Երանի՛ կը կարգայի Գաղղիացի հեղինակուհւոյ մը հետ:

Երանի՛ որ իւր մաքեաց կը սընանի անխառն կաթամբ, եւ գիտէ նոցա բուրդէն շինել հիւսել իւր զգեստներ: Որ հիւղակին քովէն հոսող գետէն ուրիշ ծով չը ճանչեր, եւ կը կարծէ թէ իւր անդին սահմանէն դուրս աշխարհ չկայ: Աւելորդ չէի համարեր քառակ տող մը կցել այս երանեաց և յարել:

Երանի՛ որ գիտէ իւր սրտի մէն մի տրոփումն

Եւ հոգեակին ըզգացումն ի գրիչ ի լար արտաբերել:

Որ ունի ձիրք երկնասուր ի նըւագս հեշտ և յերգ դաշն Արկանեւ զոր ըզգան հոգին և սիրտն միանգամայն:

Արդարեւ զուրկ այն ձիրքէն զոր յօրորոցէ անտի շնորհեն

մուսայք, չունէի դոնեա երգելու կարողութիւնն որ արձագանքն է քնարին: Զի երգն կը ցրէ հիւծիչ հոգերն, զուարթ կ'ընէ տխուրն և կը կազդուրէ հիւանդն. երգն՝ երկչոտ զինւորն՝ դիւցազն մի կ'ընէ պատերազմի դաշտին վրայ. երգն՝ պանդուխտին կարօտակէզ սրտին սպեղանի մ'է որ կը մեղմէ իւր հիւծիչ կարօտ և կը մոռցնէ պահ մը բիւր յիշատակներ. երգն ի վերջոյ չուսուին հոգւոյ հացն և բանական ըզգայուն սրտին արձագանքն է: Մարդս որ աստիճանի մէջ յորում գտնուի՝ քաղաքակիրթ թէ վայրենի՝ սիրահար է երգի, սակայն մուսայն սակաւուց և եթ շնորհած է երգելու ձիրքն ևս: Սիրահար էի և ես երգի՝ ոյր յայթիւ կայի ամբօրան երեկոյներն տանս մի խորշն: Գորտերն գողցես իմ վափաքս յագեցնելու համար իրենց միօրինակ կարկաչիւններով օդն կը թնդացնէին, և շատախօս և ծոյլ ձալունք իրենց յարատեւ ճռնչիւններով փոխասաց կը լինէին նոցա: Փոքր միւս ևս և ահա դաշնակն իւր ծոցէն ներդաշնակ դրուագներ կ'արձակէր որք կ'ընդմիջուէին հեշտալուր երգօք, որոց մէն մի տողն մի հառաչ կը խլէր մեղամաղձոտ սիրտէս: Նախանձով և միանգամայն հիտցմամբ ունին կը դնէի «*Britannia, rule the waves*» «*Բրիտանիա, վարէ զալիս*» ի վէս ասութեանց և «*Home, sweet home*» ի սրտագրտու շեշտերուն: Զարմանալի կը թուէր ինձ մանաւանդ Անգլիացւոյն անսահման սէրն առ իւր միգապատ հայրենիք ուր, ըստ ասութեան դաղղիացի հեղինակի մը, արեգակն լուսնի կը նմանի, և լուսինն՝ պանրի կտորի մը: Կը դաղափարէի իսկոյն աղգային անխառն դաստիարակութեան արդիւնքն, որ սիրել, յարգել և յիշեցնել կուտայ նախահարց տունն և երկինն թէ լինին իսկ մի դժոխք. ո՞ւր եւ ապա դրախտավայրն . . . Ալպիոնի զաւակունք որք իրենց ծովային դրութեան շնորհիւ կ'այցելեն աշխարհիս դրախտանման վայրերն և կը տեսնեն բնութեան բիւր սքանչելիքներն, այսու հանդերձ չեն մոռնար իրենց հայրենիքն, մշուշի և ստոռնամանեաց աշխարհն, և կը գոչեն դարձեալ «*Քաղցր հայրենիք*» . ո՞վ հիմնական դաստիարակութիւն: Այս գա-

ղափարօք յուսահատ կը խորհէի մեր դաստիարակութեան մասին որոյ առաջին պայմանն է մոռցնել զամ քան զգամ մեր ամենասիրելի պաշտելիներն՝ լեզուն և եկեղեցին, և ի յուշ ապագային ի խորոյ երկար հառաչ մը կ'արձակէի։ Ընկճեալ այս ծանրակիւ խորհրդոց ներքեւ կը հեռանամ տանս այդ խորշն ուր հոգիս այնքան տխուր և յուսահատեցուցիչ տպաւորութեանց կ'ենթարկուի։ Կը դառնամ հիւսիսային կողմն ուր աւատական չէնքն կը ծածկէ տեսութենէս հորիզոնն և երկինքն իսկ, և յուսոյ նշոյլ մը կը փնտռեմ։ Երկինք կը շնորհեն ինձ զայդ ևս, կը լսեմ որոշակի ի մեծ հրճուանս «Ես Հայ Աղջիկ մ'եմ»ն, զոր Օր. Ֆէլէկեան, հայ Ամազոնահին, զառաջինն ուսոյց Հայ իգական սեռին, և ցոյց տուաւ թէ Հայ աղջկունք ոչ նուազ զգայուն են քան խաւարի աղջիկներն որք ունին իրենց յատուկ երգն։ Խորապէս զգածեալ ուշադիր ունին դնէի անշունչ և անշնչուն ժողովրդական վրիպեցնելու ոչ մի բառն և ոչ մի շեշտն։ Ինչու ասոյ պահ մի, վէս դուստրդ Ալլիոնի, և լուր խոնարհ Հայ աղջկան հոգւոյ աւաչն, դադրեցուն պահ մի քո նուաղներ զրոս քո մատունք մեքենայաբար տան դաշնակին արձակել, և զորս քո շրթունք յերգ արկանեն։ ունին դիւր ինձ հետ անկեղծ սրտի մը թելերէն արձակեալ քաղցրանընչիւն երգոց՝ որք կը վերացնեն զիս պահ մը

Գիշերն սակայն սեաւ սուսանաւ մը կը սլատէ համադոյքն և մեկոնազարդն Մարիէոս կըսկսի վարել իւր իշխանութիւն։ Կը լռեն գորտեր, կը լռեն ճպուռնք, կը լռէ Անգլուհին, կը լռէ Հայուհին, և ես կ'երթամ քաղցր անրջօք հանգստանալ լիայոյս քան երբեք։

*
* *

ԱՌՈՂՋԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Բացարձակապէս անվիճելի է այսօր թէ առողջարանութիւնն ամէն գիտութիւններէ աւելի օգտակար է մարդու, զի միւս ամբողջ գիտութեանց համառօտ բովանդակութիւնն է, ունենալով մեր կենաց զանազան տեսարաններն ճանչցնելու և առողջութիւնն սլահելու եղանակին անհուն առաւելութիւնն :

Ազատական արուեստք կենաց և առողջութեան դէմ արդեւ չեն : Բարձր հանճարք, մանաւանդ ի գիտութիւնս, հիւանդութիւններէ և տկարութիւններէ զերծ կեանք մը վայելած ըլլալէ յետոյ, յաճախ կը հասնին զարգացեալ տարիքի մը : Ըստ Տըլօնէյի, մտավարժ մարդիկ միւսներէն աւելի շատ կ'ապրին, գիտունք և գրագէտք աւելի շատ քան զմշակս և զհասոյթաւուս :

Բայց և այնպէս մտաց գրգռութիւնն յաճախ իրեն հետ կը բերէ ջղային գրգռութիւն, սեւամտութիւն և ուղեղային հիւանդութեանց կանխապատրաստութիւն : Ինչպէս Ֆիզիքական անգործութիւնն յառաջ կը բերէ յօգացաւութիւն, երիկամանց և լեարդի քարերն, չափազանց գիրութիւն, թութք (hémorrhoides) ևայլն, ինչպէս կըսէ Տր. Մօնէն :

Այն գործարանն որ յաճախ գրագիտաց քով ենթակայ է տկարութեանց, ստամոքսն է, որ անձնասէր և կամածին կըլլայ, վնասակար և դժուարամարս կերակուրներ կը սիրէ և անաստ բռնաւոր մը կըլլայ ընդդէմ առողջապահութեան կանոնաց : Շատ անգամ ալ, և գլխաւորաբար երկարատեւ աշխատութեանց և տքնութեանց ազդեցութեան ներքեւ, սրտի շարժումներն անկանոն կըլլան և իւրեանց չփոթութիւնն ուղեղին և վիրաւոր թոքերուն վրայ կ'ազդէ : Մտային աշխատութեանց այս գործողութիւնն նշմարելի է մանաւանդ երբ քաղաքական (politique) կիրքերն կուգան տւելցնելու իւրեանց բուն յուզմունք գրասենեկին ծանր աշխատութեանց վրայ :

Բաց աստի, մտաց վերջին ծայր գրգռութիւնն մասնաւորապէս կը տկարացնէ առնական կարողութիւնը: Սպանիական առակ մը կըսէ. « սիրոյ մասին, գիտունն չէ կարող մըրցիլ ջորեպանին հետ »: Գարձեալ Լաֆօնթէն այս մասին կը գրէ. « Մի ջորեպան կ'արժէ երեք թագաւոր այս դերին մէջ »: Շատ անգամներ տեսնուած են հանճարեղ մարդիկ, որ կոյս կը մեռնին որպէս Նիւթըն, որ կոյս մեռաւ ութսուն տարեկան:

Աստ ցոյց տամք մի քանի առողջապահիկ կանոններ:

Պէտք չէ երբեք շատ աշխատիլ, ոչ ալ աշխատութիւնն երկարել չափազանց. — չափաւորութիւն ամէն կարգի մէջ է — ուղեւորին խոնջութիւնն կը գծէ սահմանն անդ ուր պէտք է կանգ առնուի այս խոնջութիւնն ընդհանրապէս կը յայտնուի կիսազլխացաւով մը: պէտք է բացարձակապէս հրաժարիլ աշխատանքէ մարսողութեան միջոցին, որպէս զի արեան շրջաբերութեան կեդրոնական գործարանն, ստամոքսն, չխանգարուի, խորշիլ չափէն աւելի բեռնաւորելէ զայն, պահպանել ճաշերուն մէջ կարելի եղած ամենամեծ կանոնաւորութիւնն: Ոգելից ըմպելիք խիստ չափաւորապէս գործածել, կազդուրիչ (tonique) գինի մը կը բաւէ ճաշելու միջոցին: Գալով խահուէին, պէտք է գործածել զայն որպէս վօլթէռ, այլ ո՛չ երբեք որպէս Պալզազ, զի իմացական անցաւոր գրգռութենէ մը յետոյ ուղեւորին ճնշումն իսկոյն վրայ կը հասնի և հետեւաբար իմացականութեան հաստատուն կարողութիւնք (facultés solides) տեղի կուտան: Մի և նոյնն պէտք է ըսել նաև այս մասին ծխախոտին համար:

Պէտք է ընտրել այն վայրկեանն յորում մարդս ամենէն աւելի յօժար է աշխատելու: Գրասենեակն պէտք է մաքուր օդ մը ներփակէ, ոչ տաք, ոչ ալ ցուրտ: զի գրասենեկին մէջ մաքուր օդոյ մուտքն նստողական կենաց վտանգներն կը նուազցնէ: Այս կեանքէն դուրս պէտք է փնտռել մարմնոյ գործնական կրթութիւնն (exercice actif), ինչպէս երկրագործութիւն, թիավարութիւն, ձիավարութիւն, գինավարութիւն, լողալ և այլն:

Երբ սեւամաղձն տիրէ ուղեղին վրայ, ինչ որ խիստ չափ անգամ կը պատահի, գրագէտն կամ աշխատողն սկսեալ է փնտռէ իւր գրօսանքն փոքրիկ ճամբորդութեան մը մէջ ի դաշտս, ի ծովեզերս, և մանաւանդ ուրախ և զուարճախօս մարդոց ընկերութեանց յաճախումն, որք սբլին չեն բուրեր: Փախչիլ առանձնութենէ և ձանձրոյթէ, փախչիլ և սոցա չափազանց հակառակէն, մանաւանդ խաղամուլութենէ և սիրահարութենէ:

Արդ, յայտ յանդիման կը տեսնուի այս տեսակ աշխատութեանց մէջ թէ առողջապահութիւնն ո՛րքան կարեւոր դեր կը կատարէ, որովհետեւ առողջապահութիւնն կ'առաջնորդէ և նեցուկ կըլլայ գրագէտին իւր առօրեայ մրցման մէջ. մըրցում ճշմարիտ և իրական, յորում բնախօսութիւնն (physiologie) կը ցուցնէ մեզ՝ մեր գործարանաւոր զօրութեանց և ջղային ազդեցութեան ահագին սպառումն:

... Ն

ՄԵԾԱՄԵԾ ԴԻԻՏԻՔ

Անասունք չեն հնարեր, ոչ ալ կը գտնեն, այլ կը մնան այն վիճակին մէջ յորում ստեղծուած են և կը բաւականանան ըստ իրենց բնազդման սկսեալերնին գոհացնելով: Մարդն է որ կը հնարէ, և իւր յարատեւ գիւտերով տակաւ նախնի թշուառ վիճակէն՝ արդի քաղաքակիրթ վիճակին հասած է: Հնարիչք մարդկութեան բարերարներն եղած են. բայց չատերն անձանօթ մնացած՝ ոմանք նոյն լակ հալածուած են: Չեն հասած մեզ ամէն գիւտերու թուականք, ամէն հնարիչներու անուանք զորս մոռացումն, ատելութիւնն կամ առասուլին ծածկած են: Ընդհանուր մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութիւնն հարկ էր ընել, եթէ ջանայինք մի առ մի յիշել ամէն գիւտերն. յիշեմք միայն մեծագոյն-

ներն և այն ալ առանց թուականներն ճշդելու , որովհետև
գաղափար մը կամ գիւտ մը կը հասնի իւր գործադրութեան
աշխատութեամբ և քննութեամբ բազմաց որք հաւասար ի-
րաւունք ունին այդ գիւտէն : Եւ ոչ մի մեծ գիւտ մէկ անձի
գործ է եղած , թէև յաճախ միոյն անուամբ կը յիշուի :

Հին ժամանակաց մէջ նախ անագապլնձի և յետոյ երկաթի
գիւտն , մարդոյ ամենամեծ յառաջադիմութեանց սկզբնակէ-
տըն եղան . անոնցմով կրցաւ մշակել երկիրն , անոնցմով կըր-
ցաւ բարձրանալ վայրենութեան իեանքէն բարբարոս վիճա-
կի , և բարբարոսութենէ՝ ի քաղաքակրթութիւն , անոնց-
մով կրցաւ պաշտպանել ինքզինքն անասնոց դէմ որք զուրկ
են այն հզօրագոյն զէնքէն որով օժտեալ է մարդ , խելքն՝
որով զսպեց զանոնք և իբր հլու գործիներ իւր պիտոյից ի
կիր արկանել սկսաւ :

Հարկն սկիզբն է ամէն գիւտերու և հնարքներու : Անո-
թութեան հարկն ուսուցած է մարդոյ սնունդ . ճարելու եւ
պատրաստելու միջոցներն , անձնատաշտպանութիւնն՝ զէն-
քերու գործածութեան , միմեանց հետ հաղորդակցելու
պէտքն՝ սկիզբն եղած է լեզուի և գրոյ հնարման :

Գծուարին և գրեթէ անկարելի է ճշդել նախնական ժա-
մանակաց գիւտերն զորս մարդիկ յաճախ աստուածային է-
ական ընծայած են և իրաւամբ . զի առաջին գիւտք եղած
են ամենակարեւորներն և ամենօգտակարներն : Զորօրինակ,
ամէն օր կը տեսնենք կառքերու անիւներն և կարեւորու-
թիւն չենք տար . արդեօք մարդիկ որչա՞մի աշխատութիւն
և տանջանք քաջեցին փոխադրութեան համար , մինչև այդ
հասարակ անոյ գիւտն . ի՞նչպէս աստուածոց կարգը չդա-
սէին այն անձն որ այդ բարիքն իրենց պարգեւեց : Այսօր
թէպէտ գիտութիւնք և արհեստք այնքան յառաջացած են ,
բայց նախնական հնարներէն գերազանց ոչինչ գտնուած է .
նոր հաց , նոր գինի , նոր արօր , նոր անիւ չէ հնարուած ,
այլ միայն կտաւարեղգործուած : Կը զարմանանք շոգեշարժ
մեքենային վրայ և կը տեսնենք անոր անհուն օգուտներն .
բայց այն հասարակ անիւն որ այդ մեքենային հոգին է , շատ

աւելի մեծ փոփոխութիւն և օգուտ բերած է մարդկութեան քան այն շոգեշարժ մեքենայն :

Ներկայ ժամանակաց մեծագոյն գիւտն եղած է տպագրութիւնն . բայց որքա՛ն աւելի մեծ ազդեցութիւն ըրած է ցիրի գիւտն , որ գոգցեա կերպարանափոխ ըրած է մարդկութեան վիճակն :

Գիտութեանց և արուեստից գէթ գլխաւորաց ծննդավայրը Չինաստան կամ Հնդկաստան եղած է : Չինացիք եւրոպացիներէն շատ յառաջ գտած են կողմնացոյցը , վառօդը , տղագրութիւնը , մետաքսի գործածութիւնը , և այլն : Հընդկաստանէն այդ գիտութիւնք և արուեստք անցած են ի Քաղղէացիս , ի Պարսիկս , ի Փիւնիկեցիս և յեգիպտացիս : Ի սոցանէ առին Յոյնք և Հռովմայեցիք , ի Յունաց՝ Արաբայիք , և անտի անցան յեւրոպա :

Թողլով Քրիստոսէ յառաջ եղած գիւտերն , որոց վրայ քիչ ստուգութիւն կայ , յիշենք յետ Քրիստոսի եղած գըլխաւոր գիւտերն , սկսելով մեր ազգին համար կարեւորագուէն :

Ե . դարու մէջ Ս . Մեսրովպ հնարեց Հայոց , Վրաց եւ Աղուանից գրերն :

Է . դարու մէջ գտնուեցան հովմաղացք և յունական հուրն :

Թ . դարու մէջ Արաբացիք գտան գինւոյ ոգին :

Ժ . դարու մէջ Թուանշանաց գործածութիւնն յԱրաբացոյ մտաւ ի Ֆրանսա և Ժէրսլէր ի գլուխ հանեց մեքենական ժամացոյցն :

ԺԱ . դարու գիւտ կը համարուին երաժշտական խաղք :

ԺԲ . դարու մէջ գտնուեցաւ քուրջերէ թուղթ շինելու կերպը :

ԺԳ . դարու մէջ՝ վառօդն ի Պաքօնէ և ակնոցն :

ԺԴ . դարու մէջ՝ հրագէները :

ԺԵ . դարու մէջ գտնուեցան գրպանի ժամացոյցը , իւզաներկն՝ ի Ժան Էյքէ և պողպատի վրայ փորագրութիւնն . բայց մանաւանդ անձա՛հ Դիւթէնսլէրկի գիւտն , տպագրութիւնը՝ որ արդի ժամանակաց ամէն գիւտերէն աւելի նշաւա-

տած է իմացականութեան և քաղաքակրթութեան զարգացման: Այս դարուն մէջ Գոլումպոս նոր ասպարէզ մը կը բանայ եւրոպական քաղաքակրթութեան՝ Ամերիկայի գիւտողն:

ԺԶ. դարու մեծագոյն գիւտք են կիսուածն՝ ի Բալիսիէ, ճօճանակն՝ ի Գալիլէոսէ, մանրագէտն՝ ի Եանսօնէ, արեգականային դրութիւնն՝ ի Կոպերնիկոսէ:

ԺԷ. դարու մէջ գտնուեցան նշանակք (logarithmes)՝ ի Նէբէրէ, արեան շրջանն՝ ի Հարվէյէ. հեռագիտակն, ջերմաչափն. ծանրաչափն և օդոյ ծանրութիւնն՝ ի Թօրիչէլլիէ. ջրաբաշխական մամուլն՝ ի Բատքալէ, արեգականային դրութեան օրէնքներն՝ ի Քեպլէրէ, օդահան և ելեքտրական մեքենայք՝ յՕթթօ Կուէրիքէ, տիեզերական քարոզողութեան տեսութիւնն և լուսոյ տարբաղադրութիւնն՝ ի Նիւթընէ. գրպանի ժամացոյցներու բոլորակ զսպանակն՝ ի Հիւկէնսէ. լուսոյ արագութիւնն. տարրերական հաշիւն ի Լայպնիցէ. Բարէն կը գտնէ չոգեչարժ մեքենայից հիմնական օրէնքն. Սէյլլըրի կը շինէ առաջին չոգեչարժ մեքենայն. Դրոշմութեւրթն և հանրակառքն այս դարու կը վերաբերին:

ԺԸ. դարու մէջ օգտակար գիւտք կը բազմանան. կը գտնուին ծովային ժամացոյցն՝ ի Հարրիսընէ, սուլախ կամուրջք. ճակնդեղի չաքարն՝ ի Մարկրաֆէ, շանթարգելն՝ ի Ֆրանքլինէ (1757), մանիչ մեքենայն՝ ի Հիկէ (1764), կատարելագործեալ չոգեչարժ մեքենայն՝ յՈւաթէ (1769), Օգապարիկն՝ ի Մօնկօլթիէյէ (1783), կենդանական մագնիսականութիւնն՝ ի Բիւսէ կիւրէ (1783), կազով լուսաւորութիւնն՝ ի Լըպօնէ (1787), մեքենական ոստայնանկութիւնն՝ յԱրքրայթէ (1787), վիմագրութիւնն՝ ի ՍէնէԼֆիտէրէ (1796), կալվանականութիւնն՝ ի Կալվանիէ, ելեքտրական բարդն՝ ի Վօլթայէ և պատուաւստն ի Ճեննէրէ. Քէվլընտիչ կը գտնէ թթուածինն և Լավուազիէ օդոյ բաղադրութիւնն:

ԺԹ. դարը մասնաւորապէս հռչակաւոր է մեծամեծ գիւտերով զորս մի առ մի յիշելն գրեթէ անկարելի է. նշանակենք միայն գլխաւորներն. Հըմֆրի Տէվի կը գտնէ ելեքտրական լոյսն (1801), Ֆլէթըն՝ չոգեհաւն (1803), Սթէ-

Փէնսըն՝ չողեկաւըն (1825). Սթօն և Էնտէրօըն՝ կարի մեքենայն (1804). Տէվին՝ ապահովութեան լապտերն (1815). Սէնէֆէլտէր՝ գունաւոր վիմագրութիւնն (1819). Էրսթէտ՝ ելեքտրամագնիսութիւնն (1819). Ուիթսթոն և Մօրա՝ ելեքտրական հեռագիրն (1837). Նիէքստը-Սէն Վիքթոր կը գտնէ լուսանկարն զոր կը կատարելագործեն Տակէռ և Թալպօթ : Այս դարու մէջ գտնուեցան նաև լուսակրային լուցկիք. կալվանօթլասքի՝ ի ժաքօպիէ (1837). եթերացումն՝ ի Ճաքսընէ (1845). ստուերադիտակն՝ ի Ուիթսթոնէ. Քլօրօֆօմն ի Սուպէյրանէ. հեռաձայնն՝ ի Կրահամ Պէլէ. ձայնագիրն. Պէսսըմէրի պողպատն, ևայլն, ևայլն :

I. 8.

— 33 —

Թ Ե Ղ Մ Ե Ն Հ Ե Ն Փ Ի Ս Թ Ի Հ Ն Փ Ի Կ Ս

Հնդկաստան, որ Ասիոյ ամենէն հարուստ և բերրի երկիրն է, այժմ ունի 250 միլիոն բնակիչ որոյ մի մասն՝ մահմետական և մեծ մասն Հնդիկ կուսապաշտ է : Այս վերջինն սակայն բաժնուած լինելով միմեանց թշնամի աղանդոց և պառակտեալ գոլով կրօնական գծաութեամբ՝ Մահմետական տարեր չափ զօրաւոր չէ, թէեւ անկէ աւելի բազմամարդ : Թէպէտեւ մերթ ընդ մերթ կը պատահին կռիւներ տարբեր աղանդաւորաց մէջ, սակայն շնորհիւ Անգլիական կառավարութեան աջալուրջ հսկողութեան և անկողմնակալ քաղաքականութեան՝ անհատականութեան չրջանակէն դուրս չեն ելներ : Անգլիացիք քաջ հասկցած են թէ ինչ օգուտներ կ'ընծայէ իրենց՝ ժողովրդեան տարակրօն և տարակարծիք գլուխուիւն, որով կարելի եղած է իրենց ալիք ընդարձակ գաղթականութիւնն կառավարել 70,000 վարձար զօրաց բանակաւ մը. այսու յաղաքաւ ամէն ջանք ի գործ կը դնեն անխախտ պահել տարբեր աղանդոց աւանդութիւններն և ծէսերն բաց ի մարդագոհութենէ : Այս աւանդութեանց կորուստն են մեռելոց թաղմունք :

Բայց ի Հնդկական և Մահմետական կրօններէն՝ ի Պոմպէյ Զրադաշտի աղանդն, կրակասպառնութիւնն, բուսական ընդհանրացած է Պարսկաց մէջ: Կրակասպառնք իրենց յատուկ թաղն ունին ի Պոմպէյ որ ամենէն հարուստն և վայելուչն է: Ծովուն եզրն Մալապալարի բլուր կոչուած թաղն կը բարձրանան նոյա գեղեցիկ ամարանոցներն չրջապատեալ պարտիզօք և մրգատանօք: Սոյն բլրայ գագաթն կը գտնուի խնամով զարդարեալ և չրջափակեալ պարտէզ մը ուր կ'ենուի ծառազարդ և դիւրին վառիվերէ մը: Այս հնշտին դրախտն յատկացուած է կրակասպառն Պարսից գերեզմանատան ուր կը գտնուին Տախմաներն կամ Լուսրեան Աշտարակներն, կրակի երկրպագուաց վերջին բնակարաններն: Ի մուտս սոյն պարտիզին երեք տաճարներ կան, կառուցեալ դարստափներու (terrasse) վրայ ուստի կարելի է նշմարել Պոմպէյի և ծովուն սքանչելի համատեսին: Այս տաճարաց ամենէն մեծին մէջ կը վառի նուիրական հուրն զոր անշէջ կը պահեն: Կըրակապառնք չեն թաղեր իրենց մեռեալներն և ոչ իսկ կ'այրեն զանոնք: Ըստ իրենց կրօնի տրամադրութեանց պարտին բացօդեայ թաղուէլ, որպէս զի հաւք և թռչունք և ժամանակն ստանձնեն ջնջելու վերջին նշխարներն:

Նախկին կրակասպառնք կը շատանային լքանելով իրենց մեռեալներն լերանց գագաթն, իսկ այժմեան քաղաքակրթեալք առ այս շինեւ սուած են Լուսրեան Աշտարակներն ուր կ'ենթարկուին մեռելոց դիակներն բնութեան և գիշակերաց աւերման: Այս աշտարակներն բոլորակաձեւ չէնքեր են որոց ամենէն մեծն ունի 100 մեթր տրամագիծ: Արտաքուստ կրով ծեփուած անպաճոյճ և անզարդ են, այլ ի ներքուստ եռաշարի ամփիթատրոն մ'է հակեալ դէպ ի կեդրոնն աշտարակին ուր մեծ հոր մը կայ: Ամփիթատրոնի վերին աստիճանին վրայ կան խորշեր որ դադալի ձեւով շինուած են ուր կը գրուին արանց դիակներն: միջին աստիճանն կանանց յատկացեալ է, և ստորինն՝ տղայոց: Սոյն բոլոր խորշերն բայ են, մարմարաչէն և կարծրակրով (ciment) ծեփուած: Հոն կը գրուին դիակներն բոլորովին մերկացեալ և առանց պատանքի իսկ,

զի իրենց դաւանութիւնն կը տրամադրէ. «Մերկ եկանք յաշտարհ, մերկ պարտիմք մեկնիլ անտի » : Անգեղք երամովին կը խռնին նոյն հետայն իրենց որսին շուրջն և մէկ երկու ժամէն ոսկերոտիք միայն կը մնան : Գերեզմանաթաղք՝ որք ստանձնած են դիակաց այսպիսի արարողութեանց ենթարկման պաշտօնն և կրնան միայն մոռնել սոյն աշտարակներէն ներս, կը ժողովեն սոյն ոսկերոտիքն և կը նետեն կեդրոնական չրճափակին՝ որ 50 մեթր տրամագծով հոր մ'է մարմարեայ սալայարկով, ուր անձրեւի և արեգական փոխադրեցութեան ներքեւ տարբաղադրուելով փռլի կը դառնան : Հաւասարութեան դաշտին մէջ կրակապաշտք ամէն կրօններէ աւելի ճշգիւ պահած են հաւասարութիւնն. հարուստն և աղքատն, մեծն և փոքրն ամենեքին անխառն կը մնան Յուստենականութեան Աշտարակաց մէջ : Կրակապաշտից յուղարկաւորութեան հանդէսն շատ պարզ, այլ աղբխարշ արարողութիւն մ'է : Մեռելոյն ծնողք և բարեկամք հետի կ'ելնեն Մալապարի բլուրն՝ սպիտակ պատմուճան հագած և զոյգ ընդ զոյգ ձեռք ձեռքի տուած, միւս ձեռքով կը բռնեն դիպակ մը ի նշան բարեկամութեան և մինչեւ Աշտարակին դուռն մեռելոյն ետեւէն կ'երթան՝ որ դրուած է երկաթեայ դադաղի մը մէջ զոր գերեզմանաթաղք կը կրեն : Հոն կուտան իրենց սիրելոյն վերջին հրաժեշտն՝ հաւատալով յանմահութիւն հոգւոյ, ի վարձատրութիւն և ի պատիժ բարի կամ չար գործոց :

Հնգիկ կռապաշտից թաղման հանդէսն բոլորովին կը տարբերի : Երբեմն ինչպէս յայտնի է, իրենց մեռեալներն ծովն կամ գետն կը նետէին. շատ տեղեր ալ կ'այրէին այր մեռեալներն իրենց կանանց հետ. այլ անդղիական գրաւումէն ի վեր նոցա մեռեալք այրման կ'ենթարկուին առանց սակայն իրենց ամուսնոց կամ սիրելեաց ողջակիզման : Ի Պոմպէյ, ի Կալկաթա կամ այլ գլխաւոր քաղաքաց մէջ սոյն արարողութեան համար յատուկ տեղեր կան՝ զորս կառավարութիւնն իսկ կառուցած է : Կալկաթայի մէջ հաստատուած Խաբուկա-տուհի (Burning-ghat) ամենէն կատարեալներէն մին է : Սոյն

հոյակապ չէնքն կը բաղկանայ երկայն և կամարակապ նըր-
բանցքէ մը առանց առաստաղի և կը նայի հօւկլի գետոյն
վրայ որ Գանգէսի տեղւոյին ճիւղերէն մին է : Աքանջելի է
աստ տեւարանն և ոչ ոք կրնայ միտքէն անցնել մեռելային
գաղափարներ եթէ չտեսնէ պահ մը դիակաց չարքն որք
յամբ ընդ յամբ կ'այրին այն ինչ ծածկեալ ոստոց և խուռոց
ներքեւ : Մի քանի անձինք յատկացեալ են ճենճերազոհին ,
որք կը հրահրեն կրակն և կը հսկեն կիզման : Դիակք , որք
պարզապէս դուռած են գետնի վրայ , յաճիւն կը դառնան
գրեթէ չորս ժամէն և ապա վերջին նշխարք գետը կը թափ-
ուին : Մեռեալն՝ ընդունելով այս վերջին մկրտութիւն սուրբ
գետոյն մէջ՝ ըստ իրենց հաւատալեաց ապահովապէս դրախտ
կ'երթայ : Մեռեալք ի սկզբան կը բերուին ի խարուկատուն
շրջապատեալ իրենց ծնողներէ , աղգականներէն և բարեկամ-
ներէն . ամենեքին կը քաջուին և ապա կը կատարուի արարո-
ղութիւնն զոր Հնդկիք կը դիտեն ամենայն տնտարբերու-
թեամբ . հետաքրքիր հասարակութիւնն կրնայ մերձենալ զիա-
կաց , տղայք կը խաղան և կ'աղաղակեն փայտակուտից մօտ ,
մուսն և ծուխն դէզադէզ կը բարձրանան՝ տարածելով օդոյն
մէջ գարշելի ճենճերն :

Պէնարէս՝ Հնդկաստանի քաղաքաց մէջ ամենէն հետա-
քրքրաշարժն է . հնդիկ կրօնին նախկին սովորութիւնք և
աւանդութիւնք դեռ կը կատարուին ամենայն ճշդութեամբ :
Օտարականն եթէ ուզէ դաղափար մ'ունենալ երկու հազար
տարի առաջ Հնդկաց քաղաքակրթութեան և աւելորդապաշ-
տութեան մասին՝ կը բաւէ նմա այցելել ի Պէնարէս : Սակայն
ոչ նուազ հետաքրքրական է նաւակաւ այցելել Գանգէսի
ափերն . հոն կը տեսնուին կառուցեալ հսկայ պալատներ յան-
կուցիչ ճարտարապետութեամբ , որոց առ ոտս ի ծագել ա-
րեգական խուռն լազմութիւն մը արանց , կանանց և տղայոց
մինչեւ մէջքն ջրոյն մէջ ջերմեռանդութեամբ կ'աղօթեն հնդ-
կական դրախտին անհամար աստուածոց :

Բողոքական և կաթոլիկ առաքելութիւնք , որ Քրիստոնե-
այներն վերստին քրիստոնեայ ընելու միջոցներն լաւ սեր-

տած են, դժբաղդարար կռապաշտ ժողովրդոյ չեն կրցած բմբռնել տալ քրիստոնէական հաւատալիքն և հակառակ միլիոնաւոր գումարներու սպաւման բնիկ քրիստոնեայ տարլն ի Հնդկաստան յոյժ աննշան մաս մը կը կազմէ բաղդատմամբ կռապաշտ և Մահմետական տարերց :

Փաղուածք

Գ. Վ.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ Ք

Տըկոյ շարժման կարողութիւնն. — Տունկեր կան որք ունին շարժման կարողութիւն համահաւասար և նման ստորին դասակարգի անասնոց կարողութեան : Զգայուն և ճճակեր տունկը ի յայտ կը բերեն այդ կարողութիւն զարմանալի աստիճանաւ մը : Այսպէս հեռագրատունկին (télégraphe), որ այրեցեալ գօտոյ ներքեւ կ'աճի, տերեւն կը բաղկանայ երեք թերթիկներէ որոց մին՝ մեծ մէջանդն է, և երկու քովերը երկու փոքրեր : Շարժումն ընդհանրապէս կը նշմարուի երկու կողմնակի թերթիկներուն վրայ որք ամբան տաք օր մը կը տեսնուին բարձրանալ և խոնարհիլ յաջորդաբար թոթուուելով, մերթ կենալով և մերթ շարժելով, և գրեթէ միշտ իւր շարժմանց մէջ վայրիկ մը դադար առնելով և վերստին սկսելով իւր կանոնաւոր շարժմանց, ասանց մասնաւոր պատճառի մը, այլ իւր իսկ կամօք որպէս նշմարած է Բրօք Ասա Կրէյ : Տերեւն շարժման չմտնէր որ և է մարմնոյ մը դպչելով այլ կը սկսի, կը շարունակէ և զկայ կ'առնու ըստ իւր քմաց : Բազում պարագայից մէջ կը գտնեմք ամբողջ յօրինուած ութիւնն (organisme) օժտեալ ինքնակամ շարժմամբ մը որ հիւանալի է : Մեծ նմանութիւն ունի դաստորին դասակարգի անասնոց տատանող շարժման որ յատուկ է նաեւ խօզերու (Algues) որք կ'աճին ջրուտ տեղեր և իրենց բոլոր կենդանութեան միջոցին տատանման մէջ են յետո կամ յառաջ :

